

Богдан ПРИЩЕПА, Олександр БОНДАРЧУК

Археологічні дослідження міської забудови доби князів Острозьких на проспекті Незалежності, № 3 в Острозі

Починаючи з 2004 р. Рівненською філією державного підприємства науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України проводилися археологічні експертизи та розкопки на різних ділянках у м. Острозі. В результаті цих робіт виявлено нові цікаві матеріали для вивчення історичної топографії середньовічного міста [2; 3]. У 2007-2008 рр. археологічними розкопками досліджувалась ділянка у центральній частині м. Острога на пр. Незалежності, № 3. Ця ділянка площею 1,1 га знаходиться в межах старого міста, між колишньою Ринковою площею і Луцькою брамою, тут проходила Луцька вулиця, яка згадується в Акті поділу володінь В.-К. Острозького між його синами в 1603 р. [1, 89]. Ця вулиця простежується на планах Острога XVIII-XIX ст. [4].

На вказаній ділянці у 2007 р. розпочався демонтаж недобудованого будинку культури у зв'язку із запланованим будівництвом тут нового корпусу Національного університету «Острозька академія». Розкопом № 8 (6×35 м) було досліджено ділянку вздовж південно-західного краю старого котловану (рис. 1). У розкопі виявлені культурні нашарування та об'єкти, які відносяться до слов'яно-руського періоду (VIII-XI ст.), литовсько-польської доби (XVI-XVIII ст.), а також рештки споруд XIX – початку XX ст.

Цікаві матеріали отримані у ході досліджень об'єктів доби князів Острозьких. Це підвальна частина дерев'яної наземної будівлі (№ 57), потужні кам'яні фундаменти великих будівель № 45, 63 і вхід до підвалу № 23 (рис. 1). Встановлено, що в давнину тут був схил з пониженням на південний схід, перепад рівнів материка в розкопі становить 2,5 м, але в результаті нівелювання площадки, сучасний рівень денної поверхні близький до горизонтального, а потужність культурних нашарувань збільшується вниз по схилу від 1,0 м до 3,5 м.

Великий прямокутний котлован будівлі № 57 був виявлений на рівні щільного коричневого стерильного ґрунту на глибині близько 3,0 м. Котлован зберігся не повністю: північно-східна його стіна була зруйнована під час спорудження фундаментів будівлі № 45, а південний кут і прилеглий відрізок південно-східної стіни завдовжки 3,5 м зруйнований при влаштуванні фундаментів споруди № 63. Довжина збереженої частини північно-західної стінки котловану – 5,3 м, а південно-західної стінки – 4,65 м.

Долівка первісного котловану знаходилась на глибині 2,3-2,5 м від рівня його виявлення. У центральній поглибленій частині котловану відкрито понад 20 стовпових ям округлих, сегментоподібних і чотирикутних у плані, завглибшки 0,1-0,4 м. Велику господарську яму досліджено біля північно-східної стінки котловану, вона овальна в плані (1,05×0,85 м), завглибшки 0,6 м, заповнена однорідним коричневим ґрунтом. Тут виявлено дрібні уламки гончарних посудин та дві монети: дуже затертий півгрош О. Ягелончика і грош литовський 1534 р.

Під час ремонту підвалу центральну поглиблену його частину підсипали суглинком та коричневим ґрунтом, так що долівку тут підняли на 0,15-0,2 м. Судячи з того, що верхній прошарок цієї підсипки біля північно-східної стінки котловану міцно випалений, можна стверджувати, що будівля в кінці першого етапу загинула від пожежі.

У ході перебудови, на початку другого етапу, площу котловану зменшили, для цього по периметру нового котловану розмірами 4,0×4,2 м збудували дерев'яні стіни, а простір між ними і старими земляними стінами засипали суглинком з чорноземом без знахідок. Ці дерев'яні обвуглені стіни, пошкоджені пожежею, збереглися і простежені вздовж усіх чотирьох стін котловану. Котлован, який використовувався на другому етапі функціонування будівлі, заповнений речами з наземного поверху будівлі, що загинула під час великої пожежі. Зверху вони перекриті шаром суглинка завтовшки до 0,3 м.

Керамічні вироби із заповнення котловану представлені кахлями та іншими прикрасами печі, а також посудом.

В колекції є коробчасті кахлі (в тому числі спеціально виготовлені половинки), пояскові кахлі та мископодібні (рис. 2). Найбільше знайдено коробчастих кахель із румпою середньої висоти (11,0-12,5 см), край її округлий у плані; лицева поверхня близька до квадрата (довжина сторони 20-23 см), по краю проходить бортик заввишки 1-1,5 см. На виробках, представлених значними серіями, зустрічаються три види рельєфного зображення: 1) восьмипелюсткова розетка у подвійному колі (рис. 2, 2); 2) поверхня розділена на чотири зони двома трикутниками, в кожній зоні біля краю половина розетки з чотирма пелюстками, обмежена півколом (рис. 2, 1); 3) композиція із симетрично розміщених елементів рослинного орнаменту. Спеціально виготовлені половинки повторюють орнамент першого виду. Лицева поверхня частини виробів вкрита поливою, коричневою чи зеленою. Знайдено також прикраси завершення печі: верхівку, фігурку пташки, напівсферичну пластину із рельєфним орнаментом (рис. 3), черепицю.

Посуд із будівлі № 57 виготовлений на швидкообертовому гончарному крузі, якісний, тонкостінний, в глиняному тісті домішки малопомітні або

є домішка дрібного піску. Більшість виробів світло – та біло-глиняні, це горщики, глеки, невеликі посудини, миски. Горщики прикрашені на плічках заглибленими горизонтальними прямими лініями, а також горизонтальними прямими і хвилястими лініями, нанесеними коричневою фарбою, вінця зовні часто декоровані вдавленнями. Вироби, вкриті поливою, зустрічаються рідко: є вінця горщиків, вкриті із середини зеленою або коричневою поливою. Поливою із середини вкриті також миски. Частина посуду сіро-глиняна, це – горщики, глеки, миски-кришки, сковорідки, макітри. Вдалося реставрувати імпортований фаянсовий кухоль із клеймом на дні (рис. 4, 1).

Вироби із бронзи представлені чашею на піддоні (рис. 4, 2), овальною масивною пряжкою (рис. 4, 3), деталлю книжної застібки. Із заліза виготовлені два черешкові наконечники стріл із ромбічним пером (рис. 4, 4, 5), лезо ножа, половина вудил, долото, цвяхи та інші вироби. В засипці котловану будівлі знайдено три денарії, датовані близько 1559 р., їх стан збереження незадовільний. У розвалі печі, разом з уламками кахель трапився ще один денарій 50-х рр. XVI ст.

Досліджений котлован № 57 визначаємо як підвал наземного будинку заможного жителя міста другої половини XVI ст.

Фундаменти будівлі № 45 збереглися лише вздовж південно-західної стіни, їх північно-східна частина зруйнована будівельним котлованом 1988 р. Вони змуровані із місцевого пісковика на піщанисто-вапняному розчині. Повністю відкрито ділянку фундаментів під південно-західною стіною будівлі. Її довжина – 10,6 м, ширина на рівні виявлення 1,35-1,45 м. Фундамент розширюється донизу, так що на рівні підосви він на 0,15-0,25 м ширший. Підосва фундаменту виявлена на відмітці – 5,5 м, максимальна збережена висота фундаменту 3,55 м.

Подібну технологію мурування має фундамент об'єкту № 63, який знаходився за 1,6-1,7 м на південний захід від південного кута будівлі № 45. Співпадає також орієнтація обох об'єктів, тому їх спорудження, вірогідно, можна віднести до одного будівельного етапу.

Споруда № 63 – це прямокутна ділянка фундаменту розмірами 3,7×5,75 м, поверхня її нерівна, вона пошкоджена пізнішими земляними роботами, залягає на відмітках – 2,2 м і нижче. Основа фундаменту знаходиться нижче рівня долівки котловану будівлі № 57, тобто нижче – 5,2 м. Фундамент мурований із каміння на піщанисто-вапняковому розчині. Його стінки похилі, розширюються донизу.

Котлован, викопаний для влаштування цього фундаменту, мав дещо більші розміри, ніж сам фундамент. Вздовж північно-східної стінки простежено засипку цього проміжку чорним ґрунтом, простінок мав шири-

ну 0,15-0,2 м. У цій засипці знайдено уламки трьох посудин, які вдалося реставрувати. Одна з посудин – високий глек з ручкою, із конічним тулубом, звуженим до шийки, округлою придонною частиною і лійчастими високими вінцями (рис. 5, 1). Поверхня виробу прикрашена багаторядною горизонтальною заглибленою ламаною лінією, виконаною штампом і вкрита поливою. Дві інші посудини дворучні, з округлим тулубом, розширеним денцем і лійчастими вінцями (рис. 3, 2, 3). Поверхня прикрашена заглибленим орнаментом і вкрита поливою. Така кераміка датується першою половиною XVII ст., а отже будівництво об'єкта № 63 можна віднести до цього часу.

Для визначення призначення об'єкта № 63 важливим є те, що до його західного кута підходить ділянка дороги, заощена невеликими каменями. В межах розкопу простежено північно-східний край заощеної дороги на протязі близько 10 м. У кв. 13-д каміння заощення дороги залягає на відмітці – 2,3 м, далі на південний схід, в напрямку до об'єкта № 63, заощення понижується і залягає на відмітці – 2,7 м. Заощення дороги перекиває нашарування, що сформувалися в ході руйнації будівлі № 57, тобто воно пізніше. Дорога продовжується на північний захід, її напрямок визначає також промоїна, заповнена фрагментами глиняного посуду, уламками цегли, шматками печини, кістками тварин із заглаженою поверхнею. Дорога вела від Ринку до Луцької башти і, вірогідно, її можна визначити як Луцьку вулицю, яка згадується в писемних документах першої половини XVII ст. Тоді об'єкт № 63 можна інтерпретувати як фундамент арки чи брами, на південний схід від якої починався Острозький Ринок.

Об'єкт № 23 – це вертикальна яма, овальна в плані, виявлена на глибині – 1,2 м. На глибині – 2,2 м її розміри були 2,6×2,35 м. Яму досліджено до самого дна, воно опускалося до відмітки – 7,75 м. Далі хід продовжувався на північний схід з пониженням до – 8,1 м. Вірогідно, досліджена яма – це вхід до погребу XVI – першої половини XVII ст.

Верхні шари засипки входу склалися із будівельного сміття XVII–XVIII ст. Нижче, на глибині від – 2,5 м до – 3,0 м виявлено скелети двох дорослих людей, які були вбиті і скинуті в яму. Обидва скелети належали, чоловікам, на обох черепах простежуються сліди шабельних ударів, які, мабуть, і стали причиною їх загибелі. Шари засипки на тому рівні, де знаходились скелети були насичені різноманітними знахідками XVII ст. Глиняний посуд представлений тарілками, глеком, посудинами з єврейськими написами. Зібрано також уламки коробчастих кахель та скляних посудин. Серед виробів із заліза відмітимо лезо кинджала, шила, цвяхи, підкови від взуття. Викликає особливий інтерес знахідка свинцевого медальйона із зображенням архангела Гавриїла та свинцевої вухочистки.

Над виявленими скелетами та на рівні їх розміщення знайдено серію монет, найбільш ранні з яких карбовані в 1621 та 1627 р., а найбільш пізні належать Карлу X Густаву (1654-1660 рр.).

За результатами проведених досліджень об'єкта № 23 можна стверджувати, що знайдено вхід до глибокого погребу першої половини XVII ст. Після того, як його перестали використовувати, він заповнювався ґрунтом, який накопичувався в результаті водної ерозії. А згодом до ями вкинули тіла двох вбитих під час військового погрому людей і присипали її, взявши ґрунт з культурного шару. Речові знахідки дозволяють висловити думку, що погріб перестали використовувати після погрому міста в період Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. До середини XVII ст. слід віднести і захоронення тут двох вбитих людей.

Археологічними розкопками 2008 р. вперше досліджено ділянку міської забудови Острога доби князів Острозьких. Знахідки з культурного шару свідчать про освоєння цієї території у XIV-XV ст. Цінні джерела для вивчення матеріальної культури міста XVI ст. отримано в ході вивчення будівлі № 57. Відкрито рештки кам'яниці (будівля № 45), погреб – № 23 – першої половини XVII ст. та Луцької вулиці, яка з'єднувала міський Ринок і Луцьку браму.

Література

1. Описи Острожчини другої половини XI – першої половини XII століття / Упорядник В. Атаманенко; Редактор Л. Винар. – Острог, 2004.
2. Прищепя Б. А. Матеріали до реконструкції історичної топографії Острога доби середньовіччя // Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць. – Рівне: ППДМ, 2008. – С. 23-28.
3. Прищепя Б. А. Дослідження історичної топографії Острога доби Середньовіччя // Студії і матеріали з історії Волині / Ред. випуску В. Собчук. – Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2009. – С. 183-191.
4. Ричков П. А. Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами // Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць. Випуск 2. / За ред. П. А. Ричкова. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – С. 5-28.

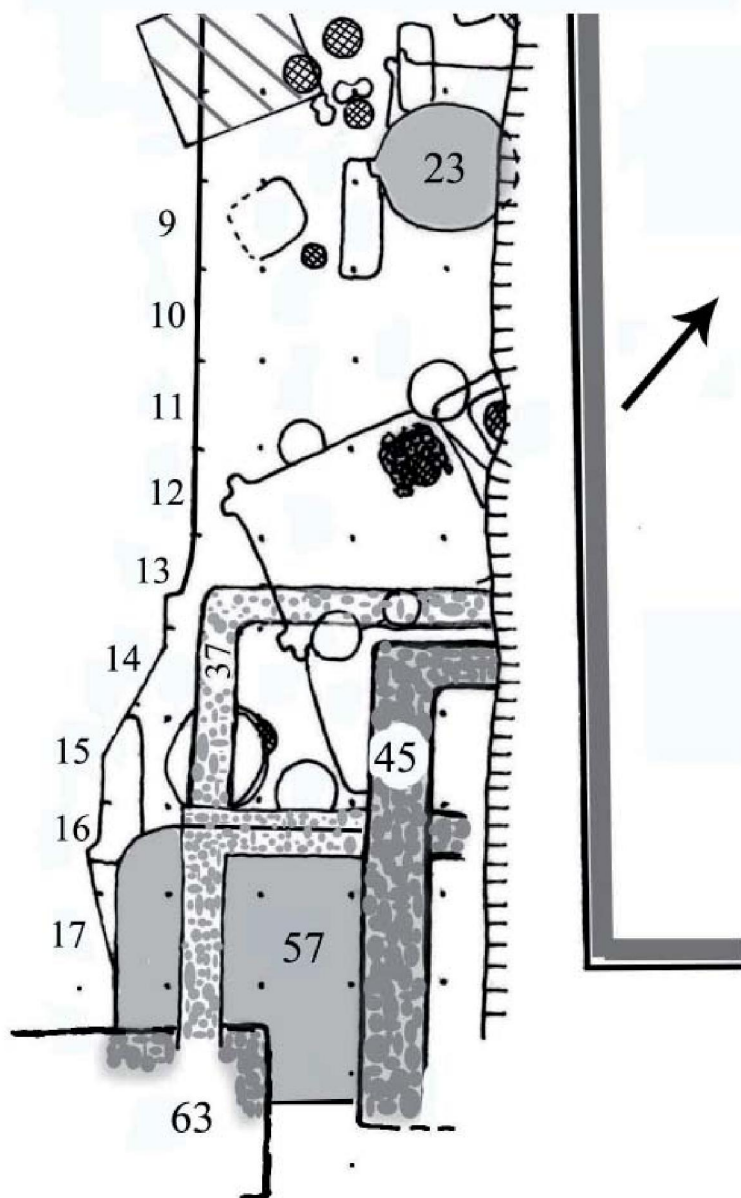


Рис. 1. План ділянки розкопу 2008 р. в Острозі.



Рис. 2. Кахлі з будівлі № 57.



Рис. 3. Керамічні прикраси завершення печі з будівлі № 57.



Рис. 4. Знахідки з будівлі № 57: 1 – кухоль; 2 – чаша; 3 – пряжка;
4, 5 – наконечники стріл; 1 – фаянс; 2, 3 – бронза; 4, 5 – залізо.



Рис. 5. Глиняний посуд із споруди № 63.